

СТАВЛЕННЯ ДО САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ЗА КОРДОНОМ СТУДЕНТІВ РІЗНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

У статті представлено результати емпіричного дослідження міграційної готовності студентів університетів України, їх ставлення до трудової міграції та можливостей власної самореалізації за кордоном.

Ключові слова: трудова міграція, міграційна готовність, міграційна мотивація.

Блинова Е. Е. Отношение к самореализации за границей студентов различных регионов Украины. В статье представлены результаты эмпирического исследования миграционной готовности студентов университетов Украины, их отношения к трудовой миграции и возможностям самореализации за границей.

Ключевые слова: трудовая миграция, миграционная готовность, миграционная мотивация.

Blynova O. Ye. Attitude Towards Self-Realization Abroad of the Students from Different Ukrainian Regions. The results of empirical investigation of migrational readiness of students from different Ukrainian universities, their attitude towards labour migration and self-realization abroad are presented in the article.

Key words: labour migration, migrational readiness, migrational motivation.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасний розвиток української держави визначається як період трансформаційних процесів, пошуку власного шляху розвитку та зміни цінностей. Проблема полягає у тому, що багато цінностей, які виховувало радянське суспільство, змінюється, бо, з одного боку, нові соціально-економічні умови вимагають від людини таких якостей, як готовність до ризику і особисту відповідальність за свої вчинки, готовність наполегливо працювати заради досягнення добробуту та успіху. З іншого боку, деякі цінності, що у минулому мали високий ранг, сьогодні – заперечуються молоддю. Криза традиційних ціннісних орієнтацій особливо яскраво проявляється у сфері праці, ставленні до роботи.

Так, у сучасних умовах не «спрацьовують» колективістські ідеали, став непрестижним ряд професій, які поважалися раніше та вважалися суспільно корисними; змінилося ставлення до своєї батьківщини – зараз молодь бажає навчатися, працювати, а то й переїхати на постійне проживання до іншої країни. Тому, вивчаючи орієнтації сучас-

ної української молоді стосовно влаштування своєї долі за межами Батьківщини, ми можемо спрогнозувати ситуацію з робочою силою в країні через певний проміжок часу.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Трудова міграція як складний суспільний феномен розглядається у наукових роботах економічного, соціологічного, соціально-психологічного напрямку: аналізу поняття «трудова міграція» присвячено роботи О. А. Малиновської, С. Пирожкова [4; 6]; соціально-економічний аналіз трудових міграцій представлено у роботах таких дослідників як М. С. Блинова, В. Б. Євтух, В. О. Іонцев, Е. М. Лібанова, І. М. Прибиткова, М. О. Шульга та ін. [1–3; 6; 8]; мотиваційним чинникам трудової міграції присвячено наукові праці М. О. Шульги [8]; проблеми психологічної адаптації мігрантів за межами країни представлено у роботах Л. Е. Орбан-Лембрик, Г. У. Солдатової [5; 7].

Мета роботи полягає у визначенні намірів молоді щодо міграції за кордон з метою працевлаштування.

Міграційну мотивацію, або міграційні мотиви визначимо як психічний стан особистості, який спонукає її до досягнення особистих цілей економічного, соціального та психологічного характеру через зміну місця проживання. Мотивація міграційної поведінки полягає у формуванні в людини внутрішньо спонукальних сил для прийняття рішення щодо міграції та здійснення міграції шляхом впливу на неї потреби, інтересу, бажання, прагнення, ціннісних ідеалів і мотивів з метою досягнення очікуваної реалізації міграційної поведінки.

Міграційна готовність – це психологічне новоутворення, що відноситься до проявів самоорганізації людини, яке у змістовному плані являє собою установку на добровільну зміну місця працевлаштування. Міграційна готовність виникає у людини на основі протиріччя між її образом світу (який містить у собі оцінки місця проживання і бажаного майбутнього), з одного боку, і способом життя, з іншого боку, які не відповідають один одному. Прагнення, яке складає сутність міграційної готовності, може бути усвідомленим – це думки, мрії про зміну місця проживання, бажання, наміри, конкретні дії, що сприяють реалізації намірів. Воно може бути слабкоусвідомленим і тоді проявляє себе як цілісний стан загальної незадоволеності місцем проживання, що викликаються несприятливими параметрами життя у цьому регіоні або, навпаки, привабливими характеристиками іншого регіону.

Важливим є положення Т. М. Титаренко про те, що прийняття рішення людиною відбуваються у контексті взаємодії, з якої складається кожна життєва ситуація, тобто людина покладається на знання інших про життя, на їхні думки, очікування, на соціальні стереотипи [1, 168].

Міграційна готовність – це явище кризового характеру, що виникає в умовах, які депривують потребу особистості у самореалізації, причому характер перешкод може бути різним. Тобто міграційна готовність є «зовнішнім проявом», об'єктивацією того факту, що людина стає на шлях подолання депривації, здійснення своєї потреби у самореалізації.

Методи дослідження. Для з'ясування міграційних установок майбутніх висококваліфікованих спеціалістів ми розробили анкету «Оцінка соціально-економічної ситуації в Україні і формування міграційних намірів студентів-майбутніх фахівців» та провели анкетування студентів старших курсів вищих навчальних закладів України. Метою анкетування була оцінка студентами економічної, політичної та соціальної ситуації сучасної України та власних перспектив самореалізації, зокрема, професійної самореалізації, у своїй країні або за кордоном.

Всього було опитано 469 осіб. Для опитування було обрано студентів денної форми навчання 3–5-х курсів, тобто майбутніх фахівців, яким незабаром треба приймати рішення стосовно свого подальшого життєвого шляху і які складають високоосвічену еліту сучасної молоді України. Враховуючи специфіку соціально-політичної ситуації в Україні, ми вирішили взяти до уваги думки молоді із вищих навчальних закладів різних регіонів країни. У дослідженні взяли участь студенти Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника (127 студентів), Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (124 особи), Херсонського державного університету (120 осіб), Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (98 осіб).

З метою доведення статистичної різниці між групами використано F^* -критерій Фішера.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Результати за питаннями анкети надають уявлення про те, які життєві перспективи пов'язують сучасні студенти з можливостями працевлаштування за межами країни. Спочатку

студентам було запропоновано оцінити сучасну міграційну ситуацію в Україні: «Зараз багато українців їдуть за кордон, щоб заробити гроші. Як Ви вважаєте, для країни в цілому це: ...».

Переважає більшість студентів усіх регіонів (79,1 % по вибірці), оцінюючи наслідки трудової еміграції українців за кордон, визнають, що це «погано, оскільки їдуть молоді, працездатні і талановиті» (по регіонах: Івано-Франківськ – 80,3 %; Суми – 79,0 %; Херсон – 78,3 %; Харків – 78,6 %), 14,1 % опитаних вважає, що «нічого для країни не змінює, кожний має право працювати, де бажає» (по регіонах відмінності є досить незначними – від 11,8 % в Івано-Франківську до 16,3 % в Харкові), тільки 6,8 % відзначили трудову міграцію як позитивне явище для країни, підкреслюючи можливість отримання нового досвіду.

Розподіл відповідей за питанням «Скажіть, найуспішніше Ви змогли б реалізувати свої життєві плани: а) в Україні; б) за кордоном», показав, що, на жаль, значна частина студентської молоді вважає, що у своїй країні можливості для самореалізації є обмеженими та пов'язує більш успішну самореалізацію за межами своєї держави. 42,6 % студентів, тобто майбутніх фахівців з вищою освітою, вважає, що за кордоном можливості для самореалізації кращі (це середньогрупова оцінка), при цьому дещо нижчі за середні оцінки у молоді Івано-Франківська та Сум (біля третини студентів), трохи перевищують середні оцінки – херсонські та харківські студенти (приблизно половина студентів). Відмінності підтверджено статистично ($\varphi_{\text{емп.}} = 3,89$; $p \leq 0,01$). Тобто молодь західного регіону більш критично оцінює працевлаштування за кордоном як засіб успішної життєвої самореалізації, мабуть, це пов'язується з тим, що багато студентів саме західного регіону мають родичів, друзів, знайомих, які працюють (або працювали) за кордоном і тому, краще ознайомлені з реальним станом справ. А студенти східного регіону у своїх оцінках орієнтуються на деяке «ідеальне уявлення» про, так би мовити, західний спосіб життя, не маючи ані власного досвіду праці за кордоном та досить обмежений досвід найближчих родичів та друзів.

Щоб мати можливість оцінити «міграційні наміри» студентів-майбутніх фахівців, ми запропонували порядкову шкалу, де відповіді варіювали від «жити і працювати планую тільки в Україні...» до «я поїду працювати за кордон на будь-яких умовах...». Стосовно власних планів можливого працевлаштування за кордоном, результати розподілені наступним чином:

- «я планую жити і працювати в Україні, оскільки від кожного із нас залежить майбутнє країни» – таку відповідь надали тільки 21,1 % студентів (середнє значення по вибірці). По регіонах дані розподілилися таким чином: Івано-Франківськ – 35,4 %, Суми – 20,2 %; Херсон – 17,5 %; Харків – 8,2 %. Звернемо увагу на значну різницю між часткою студентів, що планують пов'язати свою долю тільки з Україною, у молоді різних вузів – вважаємо, що це пов'язано з більшою обізнаністю студентів західного регіону про реальний стан справ щодо найманої праці за кордоном, можливу небезпеку, наслідки заробітчанства для країни, для сім'ї, для особистості. Статистичні відмінності між вибіркою студентів західного регіону та східного регіону підтверджено ($\varphi_{\text{емп.}} = 5,15; p \leq 0,01$).
- «я хочу працювати в Україні, якщо умови і заробітна плата будуть мене влаштовувати» – 47,9 % студентів (по всій вибірці). По регіонах: Івано-Франківськ – 58,2 %; Суми – 48,2 %; Херсон – 47,5 %; Харків – 46,9 %. Ми бачимо, що студентська молодь країни принаймні декларує (на цьому етапі свого життя), що працевлаштування в Україні є їх бажаним вибором.
- «якщо з'явиться нагода отримати роботу за кордоном на вигідних умовах, то я, мабуть, поїду працювати за кордон» – 37,5 % (по вибірці). По регіонах за цим варіантом відповіді результати майже не відрізняються – Івано-Франківськ – 37,5 %; Суми – 30,7 %; Херсон – 37,1 %; Харків – 34,7 %.
- «я буду намагатися отримати всю необхідну інформацію щодо роботи за кордоном і поїду при першій нагоді» – 5,7 % опитаних студентів вибірки (по регіонах: Івано-Франківськ – 4,7 %; Суми – 2,4 %; Херсон – 8,3 %; Харків – 8,2 %).
- «я поїду працювати за кордон на будь-яких умовах, навіть нелегально, оскільки це все рівно краще, ніж в Україні» – 3,0 % респондентів вибірки (по регіонах: Івано-Франківськ – 3,9 %; Суми – 0,8 %; Херсон – 5,0 %; Харків – 2,0 %).

Слід зазначити, що за цим питанням певна кількість студентів обирала 2 варіанти відповіді та навіть коментувала свій вибір на вільному місці анкети, наприклад, *«хочу працювати в Україні, але сумніваюся, що вдасться знайти робоче місце; мабуть тоді буду змушений шукати роботу за кордоном»*, тому загальна сума виявилася більшою за 100 %. Отже, більше 40 % (точніше 46,2 %) майбутніх

фахівців з вищою освітою не виключають можливості працевлаштування саме за кордоном у той чи інший спосіб (цей сумарний бал є майже однаковим по регіонах).

Слід особливо зауважити на низькій частці відповідей студентів стосовно престижності праці за кордоном, такий варіант обирають тільки 4,7 % вибірки, що свідчить про розуміння, усвідомлення та певну скептичність оцінок щодо можливого рівня кваліфікації роботи, на яку можна розраховувати українцям за кордоном, соціального статусу, якого можна набути, рівня поваги у суспільстві тощо. Такі відповіді показують розуміння студентами, що для переважної більшості українців праця за межами своєї держави є вимушеною, до якої призводить безробіття, неможливість придбати житло, навчати дітей і т. ін.

Відзначимо, що студенти звертають увагу на зовнішні об'єктивні умови в країні – нестабільність в економіці та політиці, недосконалість влади, недостатню кількість робочих місць, особливо для молоді, яка тільки починає свій професійний шлях, не маючи ще досвіду роботи, наявність корупції, що загалом породжує непевність у власному майбутньому. Звернемо увагу на значні розходження між студентами заходу і сходу країни, наприклад, за питанням «мене тривожить безлад в економіці і політиці держави»: студенти Івано-Франківська відповідають «так» в 16,5 % анкет, у той час, як погоджується з таким твердженням більша половина харків'ян (51 %). Відмінності підтверджуються статистично ($\varphi_{\text{емп.}} = 5,6; p \leq 0,01$). Аналогічне співвідношення зберігається у відповідях «в Україні складно знайти роботу і гідну зарплату» та «на хорошу роботу можна влаштуватися, коли маєш знайомих десь при владі»: Івано-Франківськ – 16,5 %, Харків – 40,8 % (розподіл за обома питаннями). Результати за критерієм Фішера ($\varphi_{\text{емп.}} = 4,08; p \leq 0,01$).

Спробуємо співвіднести ці результати (з метою пояснити причини таких розбіжностей), аналізуючи ті причини, які висловлюють майбутні фахівці на користь самореалізації в Україні. Більше 60 % студентів вибірки з різних причин планують шукати роботу та будувати своє майбутнє в Україні. Отримані нами дані показують, що, на жаль, суспільна, патріотична, громадянська спрямованість на усвідомлення значущості розбудови країни та власної ролі у цьому процесі, притаманна доволі незначній частині опитаних студентів. Тільки 19 % вказують на те, що «людина має жити на своїй землі»,

ще 17,7 % відмічають, що «треба відроджувати та розвивати країну», але звернемо увагу на відчутну різницю по регіонах, яка статистично підтверджується – біля третини івано-франківських студентів обирають в анкетуванні такі варіанти відповідей (26,7 % та 37,8 % відповідно), у той же час представники інших регіонів значно стриманіше оцінюють своє ставлення з цього питання (біля 15 %). Статистичні показники відсоткової різниці між студентами західного та східного регіонів за питанням «людина має жити на своїй землі» – ($\varphi_{\text{емп}} = 4,53$; $p \leq 0,01$); «треба відроджувати і розвивати країну» – ($\varphi_{\text{емп.}} = 2,78$; $p \leq 0,01$).

Також цікавою виявилася різниця по регіонах за варіантом відповіді: «у кого є руки і голова, образно кажучи, той здатний досягти успіху і добре влаштуватися у будь-якій країні», тобто мова йде про акцентування орієнтації на власні сили і можливості – майже половина опитаних студентів (46,2 %) вважає, що наявність значущої життєвої мети, наполегливість в її досягненні, здібності та професійна підготовка допоможуть влаштувати належним чином своє життя. Студенти західного регіону на статистично значущому рівні відрізняються від студентів всіх інших регіонів: 70,9 % – Івано-Франківськ; 37,9 % – Суми; 38,3 % – Херсон; 37,7 % – Харків ($\varphi_{\text{емп.}} = 5,06$; $p \leq 0,01$).

З цими даними співвідноситься і відсотковий розподіл за таким варіантом «далеко не все так погано в Україні, як говорять у засобах масової інформації»: Івано-Франківськ – близько чверті студентів західного регіону висловлюють таку думку; в інших регіонах підтримує цю думку тільки кожний десятий опитаний (близько 10 %). Статистично ці відмінності підтверджуються ($\varphi_{\text{емп.}} = 2,73$; $p \leq 0,01$).

Мотиви працевлаштування в Україні, що викликаються необхідністю турботи про близьких людей, про сім'ю є поки ще для молоді несуттєвими – тільки 15,5 % респондентів відмічають такий варіант відповіді, розкид даних по регіонах незначний. Ще більш малозначущим чинником для працевлаштування в Україні є орієнтація на майбутній трудовий колектив (3,9 %), мабуть поки що це не актуально, оскільки в студентів у їхньому житті реального колективу просто немає.

Аналізуючи оцінку студентами роботи за кордоном з погляду професійного зростання, підвищення соціального статусу, можливостей набути нового досвіду, ймовірної небезпеки, ми бачимо, що ак-

цент робиться саме на можливостях матеріального збагачення (77,6 % опитаних студентів), трохи нижчим є цей показник у харківських студентів (68,4 %), мабуть, це пов'язано з загальною орієнтацією харківських заробітчани переважно на працевлаштування у Росії, де, дійсно, рівень заробітної платні не набагато вищий, ніж в Україні. Це може пояснювати і розподіл відповідей «надає змогу набути нового досвіду»: загальний показник за вибіркою у цілому 49,7 %, проте він є вищим у студентів західного та північного регіону і складає біля 60 %, та є майже у два рази нижчим у студентів східного регіону (32,6 %) – близькість до Росії східного регіону України обумовлює схожість мови, культури, видів роботи, способів виконання та технології, побуту, способу життя взагалі ($\varphi_{\text{емп.}} = 4,02$; $p \leq 0,01$). Харківські студенти частіше за студентів Івано-Франківська вважають, що «робота за кордоном надає змогу реалізувати свої професійні плани» (38,8 % проти 11,8 %); статистична значущість відсоткових відмінностей ($\varphi_{\text{емп.}} = 4,76$; $p \leq 0,01$).

Студенти всіх регіонів досить обережно і стримано оцінюють роботу за кордоном, як можливість «бути поважною людиною» (4,7 %), «підвищити свій соціальний статус» (18,8 % вибірки), «найповніше самореалізуватися» (17,7 %), розуміючи, що частіше трудова еміграція є вимушеною мірою для забезпечення добробуту своєї сім'ї і людина їде за кордон саме з метою заробітку. Хоча знову ж таки, студенти Івано-Франківська проявляють ще більшу реалістичність і скептичність у цьому питанні – тільки 7,1 % припускають, що українець за кордоном може найповніше самореалізуватися; серед харківських студентів цей відсоток складає 25,5 % ($\varphi_{\text{емп.}} = 3,87$; $p \leq 0,01$).

Стосовно оцінки негативних наслідків заробітчання результати розподілено так: роботу за кордоном вважають небезпечною 21,7 % опитаних, при цьому Харків – 10,2 % і кожен третій студент західного регіону – 33,7 % ($\varphi_{\text{емп.}} = 4,38$; $p \leq 0,01$).

Ще більш наочним є розподіл за таким варіантом відповіді «робота за кордоном принижує національну та людську гідність»: у цілому цю думку підтримує 13,6 % респондентів, кожен четвертий студент Івано-Франківська (24,4 %) і тільки 5,1 % студентів Харкова ($\varphi_{\text{емп.}} = 4,29$; $p \leq 0,01$). Слід зазначити, що переважна більшість студентів у своїх судженнях спирається не на власний досвід, а скоріше на дані ЗМІ, розповіді родичів, друзів, знайомих, причому існують значні розходження між студентами різних регіонів. Власний досвід

праці за кордоном має тільки 6,5 % студентів вибірки, проте, серед респондентів Івано-Франківська – це майже кожен п'ятий студент (18,9 %), а серед молоді інших регіонів – близько 2 % ($\varphi_{\text{емп.}} = 4,56$; $p \leq 0,01$).

Отже, майбутні фахівці отримують інформацію щодо працевлаштування за кордоном із різних формальних та неформальних джерел і мають змогу скласти власне уявлення, наприклад, про існування нелегальної міграції, її небезпеки та явища торгівлі людьми. Переважна більшість студентів знають, чули про явище торгівлі людьми і вважають, що треба з великою часткою обережності ставитися до можливого, особливо нелегального, працевлаштування за кордоном та ретельно перевіряти надійність інформації (83,4 %). Тільки декілька респондентів у кожній вибірці вважають ймовірність стати жертвою торгівлі людьми мізерною (загалом 2,1 %) та ще 14,5 % вважають її перебільшенням.

Рівень домагань старшокурсників стосовно власного професіоналізму та затребуваності (якщо уявити, що з'явиться нагода попрацювати за межами країни) є досить високим – якщо вони погодяться поїхати працювати за кордон, то тільки за своєю спеціальністю (42,8 % по всій вибірці із збереженням тенденції по регіонах) або на більш-менш висококваліфіковану роботу (49,2 %). Тільки незначна кількість студентів – 8,0 % згодні працювати на некваліфікованих роботах з низьким соціальним статусом (на жаль, реальний стан справ в українських заробітчанах є менш оптимістичним). Студенти орієнтовані на короткочасну роботу, стажування або роботу за контрактом, де український фахівець мав би по-перше рівні права, та по-друге гідний рівень професійної оцінки і поваги.

Додаткову інформацію надає питання стосовно того, що саме молодь України приваблює за кордоном. Перш за все, студенти поїхали б за новим досвідом, новими враженнями, новими знайомствами. Таку відповідь надають 64,4 % студентів вибірки. Більша половина студентів сподівається на покращення матеріального рівня – 54,6 %. Далі студентами згадуються «самостійність» (49,1 %), перспектива кар'єрного зростання (40,5 %) та розкриття своїх можливостей (41,8 %). Тобто українські студенти тісно пов'язують отримання освіти за кордоном з певним подальшим «режимом сприяння» для влаштування своєї долі в Україні. Хоча в цілому, сподіваються на «впевненість у своєму майбутньому» тільки 15,9 % респондентів

вибірки. Зауважимо, що розкид відповідей по регіонах є незначним та коливається у межах 10 %. Відрізняються результати стосовно «небезпеки і приниження»: хоча у цілому відсоток респондентів, що підтримують таку думку, є низьким – 5,9 %, все ж таки у студентів Івано-Франківська він збільшується до 11,8 %, а серед студентів сходу, півдня та півночі тільки у декількох анкетах відмічено такий варіант відповіді ($\varphi_{\text{емп.}} = 3,1; p \leq 0,01$).

Ми вважаємо, що студенти дуже добре розрізняють для себе вимушену, некваліфіковану, низькостатусну, часто виснажливу працю за кордоном, яка принижує, та можливість бути за кордоном справжнім українцем, гідним представником держави, зберігаючи високий рівень національної і особистісної самоповаги.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Студенти вищих навчальних закладів України – майбутні висококваліфіковані фахівці – переважно негативно оцінюють явище трудової міграції та його наслідки для країни, сім'ї та особистості, прямо пов'язують трудову еміграцію українців за кордон зі складним нестабільним економічним та соціально-політичним становищем держави. Майже половина опитаних майбутніх фахівців з вищою освітою не виключає для себе самореалізацію саме за межами України, орієнтуючись на більш високі заробітки та новий досвід, при цьому престижність праці за кордоном та можливість підвищення соціального статусу оцінюється студентами досить стримано, що доводить розуміння студентами трудової еміграції українців у якості вимушеної міри з боку людини, яка обумовлена необхідністю задоволення її базових потреб.

Список використаної літератури

1. Блинова М. С. Современные социологические теории миграции населения : монография / М. С. Блинова ; под ред. В. И. Добренькова. – М. : КДУ, 2009. – 160 с.
2. Євтух В. Б. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції / В. Б. Євтух. – К. : Стилос, 2000. – 236 с.
3. Ионцев В. А. Международная миграция населения: теория и история изучения / В. А. Ионцев. – М. : Диалог-МГУ, 1999. – С. 85–114.
4. Малиновська О. А. Мігранти, міграція та Українська держава : аналіз управління зовнішніми міграціями : монографія / О. А. Малиновська. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 236 с.
5. Орбан-Лембрик Л. Е. Вплив міграційних процесів на поведінкові прояви особистості / Л. Е. Орбан-Лембрик // Філософія, соціологія, психологія : зб. наук. пр. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2008. – Вип. 13. – Ч. 1. – С. 3–15.

6. Пирожков С. Внешние трудовые миграции в Украине: социально-экономический аспект : монография / С. Пирожков, Е. Малиновская, А. Хомра ; [Совет нац. безопасности и обороны Украины ; Нац. ин-т проблем междунар. безопасности]. – К. : НИПМБ, 2003. – 134 с.
7. Солдатова Г. У. Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности [для студ. высш. учеб. заведений, обучающихся по направл. и спец. психологии] / Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова, В. К. Калининко, О. А. Кравцова. – М. : Смысл, 2002. – 479 с. – (Теория и практика психологической помощи).
8. Шульга Н. А. Великое переселення народів: репатрианти, беженці, трудові мігранти / Н. А. Шульга. – Київ : [б. и.], 2002. – 256 с.